

Ilkka Mäkinen

Att tala om det lästa: den civiliserade konversationens frammarsch i Norden¹

Ilkka Mäkinen: Att tala om det lästa: den civiliserade konversationens frammarsch i Norden. [One speaks about what one has read: the triumph of the civilized conversation in the Nordic countries]. Informaatiotutkimus 3-4, 2011.

The article describes how a continental innovation in the field of social life, the civilized conversation, was introduced in the Nordic countries, spread among the educated classes and how later same kind of pattern of social practice was used to enhance popular education and self-education in order to make the gap between classes narrower. Thus the themes of the article include conversation in the urban salons but also in more modest surroundings, such as a small town on the Gulf of Bothnia and a village in the Finnish countryside. The proponents of the evolving literary and cultural languages, such as Finnish, were keen to make it possible to conduct a civilized conversation in their own language. Self-education in rural youth movement as well as labour movement included training in conversation. Conversation almost always had a textual base, people talked about what they had read. Special publications, such as the German *Konversationslexikon* or the Swedish *Conversations Bladet*, were created in order to offer subjects for conversation, but most often it was ordinary newspapers, *belles lettres* and non-fiction books that were used for this purpose.

Address: Ilkka Mäkinen, School of Information Sciences, FIN-33014 University of Tampere, ilkka.makinen@uta.fi

Konversationen bland de bildade klasserna

I dag är konversation nästan ett genomskinligt begrepp: allt är konversation när människorna talar med varandra, men under 1700- och 1800-talen var det annorlunda. Med termen ”konversation” avsågs en specifik sort av sällskapligt umgänge.

¹Den här artikeln har jag skrivit nästan färdig redan för tio år sedan. Vissa omständigheter hindrade att den publicerades, och manuskriptet hamnade i skymundan. Jag hann ge det ursprungliga manuskriptet till Kirsti Salmi-Niklander när hon förberedde sin avhandling, och hon har kommenterat det som opublicerat manuskript (Salmi-Niklander 2004, s. 97, 461). Artikelns nuvarande version är uppdaterad och delvis reviderad.

Konversation var någonting som man måste lära sig och öva sig på, vissa regler måste inhämtas för att behärska konversationen. Människorna värderades enligt sin beredskap att ta del i en civiliserad konversation. (Om konversationens allmänna historia se Burke 1993. Se också Tirranen 1969.) Eliel Aspelin-Haapkylä sade om den finska litteraturens pionjär Aleksis Kivi att hans allmänna kunskaper var svaga och att ”han inte heller annars var så bildad att han kunde ha upprätthållit en längre konversation [keskustelua]” (Aspelin-Haapkylä 1911). Det fanns guideböcker för att lära sig konversera (t ex Bligh 1917). Dock var det inte enbart en viss kunskapsnivå som krävdes, utan det var i hög grad frågan om förmågan att kommunicera sin kunskap. Mitt syfte är att i den här artikeln skissera konversationens historia och därefter fästa uppmärksamhet vid konversationens textuella bas, d v s att man ofta talade om det man hade läst, samt hur man genom medveten träning

i att konversera försökte mildra konversationens roll som upprätthållare av klasskillnader.

Konversationen i dess elitistiska form uppkom i de italienska och franska hoven under 1600- och 1700-talen och utvecklades vidare i England och Tyskland. I de sistnämnda länderna fick konversationen en mera medelklassbetonad prägel. Under årtionden och -hundraden fick konversationen ställningen som ett ideal för socialt umgänge i det civiliserade samhället. Kretsen av människor som deltog i den civiliserade konversationen utvidgades mer och mer, även om det aldrig var mer än en handfull personer som till fullo bemästrade alla konversationens former. Man kunde rita upp den civiliserade världens gränser genom att uppskatta var det var möjligt att föra en civiliserad konversation; dessa gränser var såväl geografiska som klassbundna. Låt vara att de extremaste formerna av konversationen ofta kändes som snobberi och ytlighet, man måste ändå ta det på allvar. Textalade poeten och biskopen Esaias Tegnér år 1836 vid ett prästmöte i Växjö om faran som uppstår om prästerna inte på ett likvärdigt sätt kan ta del i ett bildat samtal, och därigenom skadar kyrkans anseende. Därför föreslog han att läsesällskap och studiecirkel skulle etableras bland prästerskapet. Vad han menade var att också prästerna måste veta mera än vad deras dagliga sysslor krävde och han betonade att detta gällde även annat än rent praktiskt och teologiskt vetande. (Tegnér 1842, s. 90-91.) Sådan kunskap fick man genom att läsa.

Konversationen hör till en sfär mellan den offentliga världen och den intima husliga världen. I Habermas' konception skulle konversationen placeras i den "fördubblade privatsfären" på intimsfärens högre nivå. I tidig modern tid uppstod en polarisering mellan staten (monarkin) och (civil)samhället, men det fanns ingen offentlighet i modern mening, där ett rationellt meningsutbyte som var oberoende av hovet hade varit möjligt. Då skiljdes privatsfären i två delar, den ena blev alltmer intim och slutet, medan i den andra förbereddes ett rum för en halvoffentlig diskussion. Gränsen mellan intimiteten och den borgerliga offentligheten gick då igenom huset. (Habermas 1984, s. 44-46, 64; Holmquist 2000, s. 21-23.) Det här blir speciellt synligt i den institution där konversationen uppfylldes mest briljant, nämligen salongen (om salongens historia, se Holmquist 2000, Lilti 2005, Heyden-Rynsch 1995). Salongerna dominerades ofta av kvinnorna, som ännu under 1800-talet inte kunde tillägna sig offentliga funktioner i samhället. Andra viktiga

arenor för politisk och litterär diskussion, kaffehus och klubbar, var helt och hållet reserverade för män (Holmquist 2000, s. 22-23).

Salongen var en förlängning av den husliga världen, där männen från den offentliga världen och kvinnorna från den husliga världen på ett likvärdigt sätt kunde möta varandra. Även i Norden blev salongerna viktiga mötesplatser (se t ex Nordisk salongkultur 1998). Forskningen har dock i första rummet koncentrerat sig på de elitistiska salongerna. Intresset i den aktuella artikeln riktar sig mera mot konversationens roll i en omgivning som sträcker sig från medelklassen nedåt, men det var förstås eliten som skapade en norm för andra att följa. Habermas talar om "det offentliga resonemanget" (Habermas 1984, s. 45) eller (genomgående) "diskussion", men konversation betyder någonting annat än dessa termer. Dock gjorde man inte alltid i det allmänna språkbruket en klar skillnad mellan konversation och diskussion.

Ett av konversationens mest centrala mål var att förmedla kunskap, men lika viktigt var att skapa en gynnsam atmosfär för ett fritt informationsutbyte, det var inte så mycket frågan om att övertyga eller övervinna den andra parten. Det här var nytt därför att ännu under 1800-talet var gränserna mellan ständerna höga och en person i auktoritativ ställning kunde kväva en fri diskussion. Även om konversationen kunde användas till att betona klasskillnaderna eller visa egen briljans, gjorde konversationens regler det lättare att skrida över klassgränserna. Det var viktigt att varje deltagare i en konversation kunde tala fritt utan att bli avbruten och att man inte öppet visade hur dumma man tänkte att de andra som man talade med var. (Om konversationens definition och regler i början av det 19:e århundradet, se t ex Morellet 1998 [1812].) När en finländsk skribent i början av 1840-talet jämförde tidningsdebatten med diskussionen mellan personer, definierade han också den här regeln: "hvad bildad människa glömmar icke i tal med en annan, den fördragsamhet med andras meningar, den aktning för motståndare, den grannligheten i språk, man är skyldig den, hvars satser man bemöter; man tillåter sig då icke kalla dem *radotterier*, icke heller tillstoppa man munnen på sin motpart med uttryck: *Nej min herre!* och dylika ohöfviska yttranden [...]" (P.U.F. Sadelin i Helsingfors Tidningar 29/14.4.1841, se också Mäkinen 2000, s. 57-58.) I "Tidskrift för litteratur, konst luxe och moder" år 1823 (s. 29) kan vi läsa att "sällskapslifvets första lag är, att den ena skonar den andra, att ingen granskar den andra med alltför stränga ögon".

Tyngdpunkten i salongshistorien förflyttades från Frankrike till Tyskland efter den Stora Revolutionen (Holmquist 2000, s. 42). Konversationens ideal verkar ha fått mera av en medelklassprägel än i de briljanta franska salongerna, men också romantiken satte sina spår i salongskulturen. I Sverige dominerade universitetsmiljön den romantiska rörelsen och därför blev den romantiska salongskulturen där mer borgerligt förankrad (Holmquist 2000, s. 116).

Teologen Axel Fredrik Granfelt som i slutet av 1840-talet i sin bok ”Det kristliga lifvets vilkor och väsende” försökte visa hur en kristen människa kan ta del i det sociala livet, definierade ganska uttömmande begreppet konversation: ”Den omedelbaraste formen för umgängeslivet är det *sällskapliga Samtalet, Konversationen*, som bör hållas i allmän anda. Hvar och en skall ifrån sin åskådnings- och verksamhets-sfer framdraga hvad som är af allmänt intresse; detta gör samtalet underhållande, så mycket mer, om det frambares med åskådlig liflighet. Undvikas bör det rent speciella och individuella, som för en sjelf kan vara af mycket värde, för andra af intet. För samtalsämnen erbjuder så väl det andliga som det materiella ett vidsträckt fält; blott det osedliga är uteslutet. Framför allt annat är sqvaller och baktalande af nästan att bannlysa.” Det här låter rentav som en småborgerlig tolkning av konversationen. Granfelt hade lånat definitionen (liksom stora delar av sin bok) nästan ord för ord ur en tysk bok om den spekulativa etiken av Johann Ulrich Wirth, som dock använde ett tyskt uttryck för konversation, ”das gesällige Gespräch”. Granfelts (och Wirths) definition har en demokratisk karaktär: alla måste på ett likvärdigt sätt få möjlighet att ta del i konversationen, fastän även Granfelt medgav att alla inte kan ha begåvning för detta. De kan i stället uttrycka sig genom musik eller på något annat sätt. (Granfelt 1847-48, s. 142, Wirth 1842, s. 536.)

Konversation och tryckalster

Granfelts definition betonar konversationens kunskapsförmedlande natur, vilket kan ha varit en nackdel beträffande kvinnornas ställning som salongkonversationens centralgestalter. Män som hade fått skolundervisning eller t o m hade studerat vid ett universitet och hade flera kontakter i samhället, kunde dominera konversationen, om man i konversationen mera

betonade förmedlingen av faktainformation på bekostnad av stilen och esprin. En viss förändring till männens fördel hade uppenbarats sig redan i Paris’ salonger före revolutionen, då politiken mer och mer erövrade salongerna. Politik var en sak för män. (Holmquist 2000, 28.) Också andra tendenser hotade salongsvärdinnors ledande ställning. När i musiken, litteraturen och konsten en mera auktoritativ, manlig och kunskapsbetonad kritikerprofession tog sig ensamrätten att värdera konstprodukterna, hamnade den mera diletanta salongskritiken i underläge under senare hälften av 1700-talet. Paradoxalt nog kuvade upplysningsfilosoferna kvinnornas kritikerröst. (Pekacz 1999, 188-203.) Men även om vi tar hänsyn till sådana tendenser, var konversationens ideal något som gjorde det möjligt för både kvinnor och medelklasspersoner i allmänhet att få sin röst hörd bättre än förr.

En viss kunskapsnivå behövdes i alla fall för att ta del i ett bildat samtal. Redan under 1700-talet producerades i Tyskland speciella uppslagsböcker, ”Konversationslexikon”, som var riktade till sådana som ville behärska den ”allmänkunskap” som förutsattes i en konversation, men också som källa för ämnen för konversation. När den franska journalisten och diplomaten Louis-Antoine Léouzon Le Duc var anställd som informator i Helsingfors i början av 1840-talet tog han aktivt del i det sociala umgänget bland de högsta kretsarna i staden. Han beundrade de vida om än ytliga kunskaperna som en lokal adelsman visade i konversationen, till dess han en gång överraskade mannen, när denne förberedde sig för kvällen läsande en ”Dictionnaire de la Conversation”. (Norrbäck 1998, p. 131.) Den här förberedelsen uppfattades tydligen som vulgär bland förnäma människor, och särskilt i de franska salongerna var det farligt att ”prata som en bok” (Lilti 2005, s. 284), men anekdoten visar också att uppslagsböckerna verkligen användes för det ändamål de var avsedda för. Termen konversationslexikon började användas redan under 1700-talet också i de skandinaviska språken. Ämnen för konversationen fick man dock mera allmänt från litteraturen, tidningar och tidskrifter. I Sverige publicerades under 1820-talet en tidskrift kallad ”Conversations Bladet” med nyheter från hovet och artiklar om litteratur och intressanta personer, men vanliga tidningar o. dyl. fungerade även de som källor.

Kutymen att tala om vad man har läst är inte självgiven. Först måste man läsa och sedan måste

man ha andra människor som är intresserade av att tala om det lästa. Det var inte självklart inom de borgerliga kretsarna i början av 1800-talet. Den unge Tegnér som fungerade som informator i ett förmöget hem suckade sarkastiskt att han deltog litet eller intet i den konversation som vanligen fördes i huset: ”Ty hur skulle jag blanda mig i en diskurs som oupphörligt angås beslag, accisrätt, tullrätt, förpackningar, in- och utvägningar eller också och i synnerhet goda middagar, goda kalfstekar, goda viner, goda ostron med hvad mera som hör till den goda tonen?” Några årtionden senare skrev den finske C. A. Gottlund nästan samma ord i företalet till sin finskspråkiga Otava: ”Om vi betraktar våra landsmän [ståndspersoner som bor på landsgårdar], hur många av dem idkar litterära övningar och upplysning? Jag känner socknar med över tio eller tjugo landsgårdar där man inte under tio år har köpt en enda bok — än mindre läst. Gå och tala med dem? Talar de om andra saker än om sina hästar och hundar, eller åkrar och svin, eller kortspel och supkalas?” Och det gällde både män och kvinnor. Som botemedel föreslog Gottlund grundandet av lånebibliotek. Här använder Gottlund för första gången det finska ordet *kirjasto*, bibliotek. (Gottlund 1831 s. XXXI) Dock avsåg Gottlund med sina ord mera inrättningar liknande läsesällskap (läsebibliotek) än kommersiella lånebibliotek eller folkbibliotek. Ett dylikt läsesällskap fungerade under 1820- och 30-talen i den savolaxiska socknen Leppävirta, inte fjärran från Gottlunds hemsocken Jockas (han skrev dock sina ord i Stockholm och kände förmodligen inte till sällskapet i Leppävirta).

Konversationen, läsesällskapen och den periodiska litteraturen

Förhållandet mellan konversationen och läsesällskapen är nära: läsesällskapen bjöd på både källor och tillfällen för konversation. Det är ingen överraskning att man vid några tillfällen legitimerade grundandet av ett läsesällskap på ett avlägset ställe med hänvisning till kopplingen mellan läsesällskapet och konversationen. T ex i Torneå motiverade några handels- och ämbetsmän samt ståndspersoner år 1804 sina sammankomster, vilka man hade misstänkt för olovlig restaurangverksamhet, med följande ord:

”Undertecknade hafwa öfwerenskommit att i likhet med Stockholm och de större Städer i Riket i vår mindre krets formera en societet till sammanlefnad och närmare Conversation samt idkande Lectur; i hwilcket afseende wi beslutat att hyra nödiga rum till sammanträden, ock förskjuta wi wiss årlig afgift ej allenast till hyrors betalning, utan ock förnämligast till böckers och allmänna tidningars inköp.” (Memorial till magistraten i Torneå 1804. Chefsbibliotekarien vid Torneå stadsbibliotek Sanni Pajari-Sariola har fäst min uppmärksamhet vid det här dokumentet.)

En sak som mer och mer sammanfogade läsesällskapen och konversationen under 1800-talet var den periodiska litteraturens växande betydelse. Det här illustreras fint av ännu en finländare, bibliotekarien och journalisten S. G. Elmgren, som 1854 publicerade en veritabel eloge till läsesällskapen. Han var en av grundarna av Akademiska läsesällskapet, ett av de mest betydelsefulla läsesällskapen i Finlands historia. Han betonade rollen av tidningar och tidskrifter i läsesällskapens verksamhet. Han karaktäriserade den periodiska litteraturen med ord som påminner om nutidens retorik om informationsamhället:

”Tidningslitteraturen är verldskonversation i ordets fulla bemärkelse, ty genom den meddela sig tänkande eller observerande män på ett ställe af vår jord åt otaliga vettigirga och tänkande menniskor på tusen andra ställen, och det dagligen, år ifrån år, utan uppehåll och utan hvilodagar. Posten för genom dag och natt denna konversation ifrån ena ändan af Europa eller Amerika till den andra, utom att telegrafan ögonblickligen skyndar sig förut och antyder hvad man har att vänta.” (Elmgren 1854.)

Ett annat exempel är också från Helsingfors. Under Krimkriget, vid mitten av 1850-talet, rådde en stor brist på pålitliga utrikesnyheter i staden. Den brittiska flottan seglade längs Finlands kuster och förstörde skepp och handelsvaror i hamnarna. Det var paradoxalt att den reaktionära regeringen just under kriget måste lätta på den tryckande censuren och låta en friare nyhetsförmedling äga rum för att förhindra att falska rykten skapade oroligheter. I Helsingfors besökte akademikerna, journalisterna, de höga ämbetsmännen och de ryska officerarna alla en förrättning som kallades Konversationsklubben. Där kunde de läsa utrikes och ryska tidningar och diskutera om aktuella händelser. (Schauman 1922)

Att tidningsläsningen framkallade även politiska diskussioner är uppenbart vid många

tillfällen under 1800-talet, speciellt under de sista årtiondena av århundradet när tidningsläsningen och läsesalarna spred sig bland vanligt folk. Den finske folkbiblioteksivraren Kaarle Werkko talar i sin bok om finska folkbibliotek och läsesalar (1879) om tidningsläsningen i just den bemärkelsen: ”Det är inte bara för att sprida den periodiska litteraturen man grundar läseföreningar. När flera personer läser tidningar på samma ställe, uppstår utan tvivel en diskussion dem emellan [...]. När människor ur olika ständer skulle besöka läseföreningar, så skulle den skarpa ståndsskillnaden, vilken mycket skadar det finska folket, småningom försvinna. [...]. Läseföreningarna kunde utträtta oerhört mycket väl, ty det finns just nu anledning att tala om landets gemensamma angelägenheter, diskutera dess brister och förhoppningar. Bondeståndet i Finland är i behov av den sortens diskussion och ordbyte, ty det är ju ett riksstånd, vilket betyder att man kan kräva en statlig anda av det. Den här andan kan inte uppstå genom isolering. Den kommer till stånd endast genom umgänge så att man utbyter åsikter med andra medborgare. Läseföreningarna har således två sorters betydelse: gynnandet av tidningslitteraturen samt väckandet av ett friskare umgänge bland kommunens medlemmar.” (Werkko 1879, s. 289.)

Men Werkko var också orolig att några läste enbart partipolitiska tidningar, som ”polemiserar och presenterar sina nyheter”. (Werkko 1879, s. 224-226.) Uppenbarligen längtade han efter en mera spirituell och filosofisk attityd till läsningen, som man kan uppnå genom konversationen.

Konversationen och salongen

En idealisk plats för konversationen var salongen. De mest berömda salongerna fungerade i Frankrike och Tyskland, men det fanns salonger av hög klass också i Norden. Sveriges mest berömda och bäst dokumenterade salong var Uppsalasalongen vars centrala figurer var Geijer och Atterbom och vars ande och dokumenterare var Malla Silfverstolpe. (Om Uppsalasalongen och Malla Silfverstolpe, se särskilt Holmquist 2000.) Flera band av hennes memoarer som baserar sig på hennes dagboksanteckningar har givits ut, dock mycket stiliserade och rentav censurerade. Några delar av hennes ursprungliga anteckningar som har bevarats ger en av de mest omedelbara möjligheterna att

bekanta sig med salongens och det sällskapliga umgängets värld i romantikens Uppsala. Man kan i Malla Silfversolpes anteckningar se att hon uppfattade konversationen som en särskild art av umgänge, skild från det vanliga pratet.

Ofta ser man att konversationen fick sin utgångspunkt i lektyr, deklamation eller ett musikstycke. Malla Silfversolpe var själv en outtröttlig läsare, men man läste även högt i hennes salong:

”[...] Lecturer roar mig, i synnerhet, genom de samtal de gifva anledning till.” (8.11. 1824.)

”[...] - samtal om Romaner. [...]” (12.11.1824.)

Högläsningen var en av de viktigaste formerna för att bereda tillfälle till och stoff för konversation. Det var en viktig del av de aristokratiska salongerna i Frankrike (Holmquist 2000, s. 110). Kända författare läste sina verk i salongerna innan de blev tryckta, men naturligtvis lästes även redan publicerade romaner och dikter.

Den idealiska konversationen borde inte vara en regelrätt debatt, diskussion och även mindre dispyt. Det var inte meningen att någons åsikt skulle vinna: ”Rolig afton, den roligaste på länge. Conversation upfyld af föremål som ej sårade.” (29.3.1824.) Såsom en intensiv form av umgänge kunde konversationen dock stundtals kännas som en sällskaplig plikt som man måste prestera med hårt arbete: ” - Ack huru godt att vara ensam, då de som omger en ej kunna göra en godt. Då man alltid utom sig måste söka ämnen till samtalet.” (4.2.1824.) Men vanligen var konversationen något positivt: ”[...] Musik. Skratt. Conversation.” (22.2.1824 .) (Citaten är ur Malla Montgomery-Silfverstolpes dagbok år 1824 som bevaras vid Handskriftsavdelningen vid Uppsala universitetsbibliotek. Se också Holmquist 2000, s. 119-120.)

De flesta av Nordens salonger fungerade i de större städerna eller universitetsstäderna, men vi vet att det fanns fullödiga salonger på mera fjärran orter. Ett bra exempel på en salong ”in the middle of nowhere” finner vi i Umeå vid Bottniska viken. Den centrala gestalten i salongen var poeten Anders Abraham Grafström (1790-1870) som sedan 1835 var kyrkoherde i Umeå. Salongen omkring honom hade en litterär karaktär, han var ju själv diktare och hans hustru var dotter till poeten och biskopen F. M. Franzén. Många var dikterna som deklamerades i salongen samt sångerna som sjöngs, ofta både skrivna och

komponerade av värden själv. Men salongen använde också mycket tid till konversation. En av salongens regelbundna besökare har lämnat en dagbok, där betydelsen av tidningar som källa för konversationsämnen tydligt kommer fram. Genom tidningar kunde umeåborna, som före byggandet av järnvägen var ganska isolerade, ta del i de nationella diskussionsämnena, den nationella konversationen. (Min kännedom om Umeå-salongen baserar sig på Olsson 1994 samt Jacobsson 2010, s. 256-263.)

Konversationen som ett mått på språkets utvecklingskede

Konversationen är en av de mest raffinerade formerna av språkbruk. Det borde vara möjligt att tala om vilket ämne som helst under konversationens gång. Orden måste flyta friktionslöst och skenbart mödolöst. Det här kräver ett stort ordförråd, en förmåga att använda flexibla grammatikaliska former och en ständig kontakt med såväl vardagsspråket som skönlitteratur och vetenskapliga texter. Till och med några stora språk tycktes under 1800-talet inte vara tillräckligt utvecklade för att användas i ett bildat samtal; det här var fallet med ryskan (det fanns dock andra orsaker också). Under den första hälften av 1800-talet användes ryska sällan i de petersburgska salongerna. (Norrbäck 1998, pp. 123.) Ännu mer problematisk var förstås situationen bland de små språken som aldrig hade använts i den högre undervisningen, vetenskapen eller de förfina litterära formerna. Det här var fallet med finska ända fram till den andra hälften av det nittonde århundradet, även om den litterära finskans historia hade börjat 300 år tidigare.

Kring mitten av 1800-talet påbörjades ett målmedvetet arbete för att höja finskan till ett fullödigt kulturellt språk, men det fanns många hinder. De flesta av de människor som pläderade för användningen av det finska språket hade sedan barndomen talat svenska, de hade studerat på svenska och konverserade på svenska. J. W. Snellman som formulerade den finska nationella ideologin enligt de hegelska linjerna krävde att de bildade klasserna bytte språk från svenska till finska. Det var dock svårt, därför att det fanns ytterst få tillfällen där man kunde öva sig på att tala kultiverad finska.

De hängivna finska nationalisterna, de såkallade fennomaterna, grundade klubbar där de svor på

att tala endast finska, även om det ofta hände att man föll tillbaka till svenskan. Den viktigaste av dessa klubbar var den finska klubben i Helsingfors, *Suomalainen klubi* (den Finska klubben), som grundades år 1876. Det är symptomatiskt att klubben under förberedningsfasen kallades för *Luku- ja Konversationsklubb i Helsingissä* (Läs- och Konversationsklubben i Helsingfors) (Saarenheimo 1976, s. 21, 75). Det fanns sådana klubbar också i andra städer. Sedan när språkstriden blev hetsigare, kände sig de svenskspråkiga inlandsborna ofta isolerade. I Tammerfors som är beläget i ett totalt finskspråkigt område grundade stadens svenskspråkiga år 1884 en egen klubb, Tammerfors Konversationsklubb.

Det ord som i finskan ännu idag används för att beteckna språkligt umgänge, *keskustelu*, är gammalt, men det har ett brett semantisk innehåll, allt från riksdagsdebatt till privatdiskussion på tu man hand. När de ursprungligen svenskspråkiga människorna ville lära sig använda finska språket på ett mera flytande och mångsidigt sätt, försökte de från det svenska språkbruket flytta över begrepp som kändes viktiga. Därför försökte man också skapa ett specifikt ord för det sällskapliga samtalet, men en direkt översättning av termen konversation blev inte riktigt etablerad i finskan, även om man försökte introducera den i sådana former som *konversa(a)tio* eller *konversationsioni*. Dessa ord används numera nästan inte alls, men de förekommer i ordböcker och encyklopedier, eftersom själva begreppet förstås är användbart också i finskan. Begreppet uttrycks med flera ord vid behov, t ex *siivistynyt keskustelu* (bildat samtal). Agathon Meurman, en skicklig skribent också på finska (dock även han med svenska som första språk), föreslog i sitt konversationslexikon, ”Sanakirja yleiseen siivistykseen kuuluwia tietoja varten” (Ordbok för kunskaper som hör till den allmänna bildningen) (1883-90), det första på finska språket, att ”konversation” skulle översättas som *konversationsioni* eller *kanssapuhe*. Det sistnämnda ordet är en översättning ord för ord av ordet samtal.

Man förstod således att den spirande finskspråkiga bildade klassen borde anamma alla de umgängesformer och språkliga medel som den gamla svenskspråkiga över- och medelklassen ägde, även om man måste komma ihåg att inte heller den svenskspråkiga bildade klassen hade idkat konversation i ordets fulla bemärkelse mer än under kanske en hundraårsperiod. Men det var inte allt, man ville också sprida konversationens

välsignelser till de lägre klasserna. Förmågan att föra ett bildat samtal ansågs vara en av de mest iögonfallande skiljelinjerna mellan klasserna. Dessa skiljelinjer försökte man överskrida eller slopa genom att lära folket finare umgängesformer och bland dessa var förmågan att ta del i en konversation en viktig del.

Konversationen i folkupplysningens tjänst

Den dialogiska eller konversationella metoden för kunskapsförmedling hade länge ansetts vara effektiv i folkupplysningen. De lägre klasserna saknade basförutsättningarna för att få information direkt från det tryckta materialet, för även om läskunskaperna var rätt allmänna i Norden, fanns det inget allmänt intresse för läsning. Konversationen är ett effektivt sätt för förmedla kunskaper, men ur en terminologisk synvinkel var det en kontradiktion att säga att en obildad människa kunde ta del i en civiliserad konversation. Därför måste man använda andra mer eller mindre synonyma uttryck, såsom diskussion, dialog, uppfostrande umgänge o s v, men i grund och botten var det fråga om samma metod som användes i ett nytt sammanhang

Redan under det sena 1700-talet hade bildade människor i Tyskland och senare i Norden grundat så kallade "sockenläsesällskap" (Dorflsesegesellschaften), där bönder ledda av en bildad man läste nyttiga texter och diskuterade viktiga saker. En vitt utbredd modell presenteras i Rudolf Zacharias Beckers bok "Noth- und Hülf-Büchlein oder lehrreiche Freuden- und Trauer-Geschichte der Einwohner zu Mildheim" (Gotha u. Leipzig 1788) som spreds i miljontal i Tyskland och översattes till ett flertal språk, bl a danska och svenska. I boken är det en prästman som samlar vetgiriga bönder omkring sig. De samlas, lyssnar då prästen läser en text ur en bok eller tidning, och diskuterar saken.

Under de sista decennierna av 1700-talet och under 1800-talet föreslog och experimenterade man med många olika former av dialogisk folkupplysning. En variant av dessa tankar kristalliserades just i idén om "sockenläsesällskapen". Så länge det inte fanns ett allmänt folkskolesystem måste man på något sätt kombinera folkskolans, läsesällskapens och folkbibliotekens funktioner. Försök som kombinerade dessa funktioner dök upp i Sverige

och Finland kring sekelskiftet 1800 (Mäkinen 1997, s. 201-209, 213).

Den centrala tanken var att ståndspersonerna måste närma sig folket och dela sina kunskaper med de sämre lottade. Den första som organiserade en större kampanj för att gynna grundandet av folkbibliotek i Finland, ärkebiskopen Edvard Bergenheim, presenterade också en rad folkupplysningsinitiativ, där folkbiblioteken och närmandet mellan klasserna ingick. Han startade sin kampanj redan under Krimkriget (1856), när det verkade som om en ny, reformvänligare period i Finland skulle börja på grund av den nye liberale tsaren Alexander II. Under 1850- och 1860-talen propagerade ärkebiskopen för inrättandet av söndags- och folkskolor, sockenbibliotek och andra former av folkupplysning. Vid prästmöten som förrättades under hans visitationsresor formulerades hans tankar ofta med ungefär följande ord: "[...] ansåg mötet allmogens behof af bildning kunna upphjelpas genom inrättandet af socknebiblioteker, samt lättad tillgång på tidningar och annan nyttig läsning, i hufvudsaklig mån äfven derigenom att ståndspersoner, och i allmähhet alla mera bildade, skulle på en förtroligare och vänskapligare fot umgås med allmogen och genom lärorikt samspråk hos densamma väcka håg att förskaffa sig kunskap och insigter." (Björneborgs övre kontrakt 8.10.1860; cit. i Mäkinen 1997, s. 325-330.)

Bildningscirklar, arbetarföreningar och diskussionsövningar

Under den senare delen av 1800-talet skapades nya organisationsformer som använde liknande idéer. Således inrättades åtminstone i Sverige och Finland, enligt engelskt och tyskt mönster, så kallade bildningscirklar. Inom ramen för deras verksamhet kunde människor från olika samhällsklasser mötas under samma tak, ta del i föreläsningar, konserter o s v. De kunde även använda inrättningens bibliotek och på annat sätt ha det angenämt tillsammans. Sådana organisationer fungerade under 1850- och 1860-talen i många svenska städer, även i Stockholm (Edström 1961), och i Finland åtminstone i Åbo (Seppälä 1963, s. 44-47). Sådana bildande cirklar var framgångsrika, fastän deras glansperiod var kort.

Senare startades andra organisationer med liknande målsättningar men under olika namn. Många av dem kallades arbetarföreningar, även

om de grundades och leddes av bildade människor, affärsmän och tjänstemän. Det djupare målet bakom dessa organisationer kan ha varit att neutralisera arbetarklassen och undvika sociala oroligheter. Sådana organisationer var allmänna i svenska och finska städer, men de verkliga arbetarnas deltagande var inte alltid högt, mestadels var det kontorsbiträden och liknande som deltog i möten och föreläsningar samt använde biblioteket som nästan alltid grundades för dessa inrättningar. I Åbo grundades 1873 Fabriksarbetargillet (*Wapriiki-työväen-seura*) av den rika industrimannen Fredrik von Rettig och andra affärsmän (von Rettig donerade senare pengar för byggandet av ett magnifikt stadsbibliotek i Åbo). Syftet med organisationen var att ge tillfälle till roande umgänge, musik, sång, föreläsningar, och ett bibliotek samt en läsesal. (Seppälä 1963, pp. 47-50.) Kort sagt: bildande umgänge.

En arbetarförening grundades också i Umeå 1877. Föreläsningar och ett bibliotek samt en läsesal ingick i serviceutbudet. En aktivitetsform som senare blev mycket viktig i många liknande inrättningar var diskussionsövningar. Styrelsen valde en rad ämnen för diskussionen i förväg och medlemmarna samlades en gång i månaden för att diskutera på basis av dem. Björn Olsson som har studerat Umeås kulturhistoria antar att övningarnas syfte var att underlätta för medlemmar av arbetarklassen att delta i de kommunala och nationella demokratiska styrelseformerna. Reformen av det här slaget hade gjorts i Sverige åren 1862 och 1865. Nya grupper gavs möjlighet att delta i de politiska besluten och därför behövde de kunskap om de demokratiska och parlamentariska procedurerna och en förmåga att tala offentligt. (Olsson 1994 pp. 70-80.)

Här var det visserligen inte fråga om konversation i termens ursprungliga betydelse (och termen användes inte här), men dessa beteendeformer var nära besläktade med konversationen. Obildade människor från de lägre klasserna kunde inte, per definition, delta i en civiliserad konversation inom medel- eller överklassens halvoffentliga kontext, där de bildade människorna kunde finslipa sitt beteende, sitt språk och sina argument. De nya männen och senare även kvinnorna måste ta ett direkt steg ut i offentligheten, men de kunde få träning i diskussionsgrupperna.

Olsson poängterar också att ett nytt språkligt ideal höll på att utvecklas, ett specifikt offentligt språk som användes vid demokratiska möten. Den

här nya stilen var formell och opersonlig, vilket möjliggjorde att den användes i situationer där olika opinioner yttrades. Det var meningen att en reglerad diskussion, där alla ostört kunde presentera sina åsikter, skulle leda till demokratiska beslut. Det producerades också lättfattliga guideböcker för att lära ut de rätta procedurerna, hur man presenterar sin sak och argumenterar för den. Detta påminner ganska mycket om de traditionella reglerna för konversation samt de talrika handböckerna i konversationskonst och god ton. Det här var konversation för de nya massornas tid.

Ungdomsföreningar som organisationer för självbildning

Diskussionsövningar var allmänna både i Sverige och Finland, eventuellt också i de andra nordiska länderna. Många folkrörelser inkluderade dem i sin verksamhet kring sekelskiftet 1900. En av de rörelser som aktivt använde diskussionsövningar i sin verksamhet i Finland var ungdomsföreningsrörelsen. Ungdomsföreningar existerade också i Sverige och Danmark, men i Finland var de särskilt viktiga som spontana befrämjare av självuppfostran bland landsbygdens ungdom. Ungdomsföreningarna leddes av ungdomen själv. De organiserade tidsfördriv och självstudier, etablerade bibliotek och läsesalar, samt försökte på många sätt utveckla unga människors karaktär och beteende. Mångfalden av aktiviteter som pågick i ungdomsföreningarna liknar i hög grad det som hände i städernas medelklassalonger: samtal, musicerande, deklamation, dans och teaterföreställningar. I ungdomsföreningarnas aktiviteter ingick även övningar i diskussion, talkonst samt argumentering. Det slutliga målet var att bryta isolationen kring landsbygdens ungdom som saknade formell utbildning. (Om ungdomsföreningarna i Finland se Numminen 1961, särskilt s. 214-217, 413-419.)

Enligt ungdomsföreningsideologen Santeri Alkio var väckningen av den personliga aktiviteten det viktigaste syftet med dessa föreningar. Varje medlem av föreningen borde känna att han eller hon betydde någonting. Det är en olycklig situation, skrev Alkio, när många medlemmar är helt tysta under föreningsmöten. De kan inte ta hem med sig någon entusiasm från sådana möten, men från ett möte, där var och en säger någonting, för fram en åsikt, får de ett minne som varar. De

som talar vid mötet är speciellt intresserade av vad de andra säger och minns vad som har sagts vid mötet. Detta betyder enligt Alkio ett stort steg framåt för självuppostran.

För att stöda det individuella deltagandet föreslog Alkio att socknens ungdomsförening borde kompletteras med aktiviteter på bynivå. Organisationen kunde också följa tematiska principer: det kunde finnas teater-, nykterhets- och gymnastikgrupper, samt orkestrar och grupper för talarkonst. I varje fall var det fråga om att aktivera alla medlemmarna. Grupperna borde vara så små att alla kände varandra och att ingen kunde förbli överksam, dvs bestå av fem till femton personer. En bygrupp kunde ta ansvaret för att redigera ungdomsföreningens handskrivna tidskrift eller arrangera programmet för en soaré. Det var möjligt för mindre grupper att använda mer tid åt direkt socialt umgänge och sällskapslekar, högläsning samt allsång. Även de blygaste medlemmarna kunde framföra någonting, åtminstone läsa högt och komma fram med sina åsikter. Efter att ha deltagit i den mindre gruppens aktiviteter var det lättare att delta i större möten och soaréer. Att framföra kommentarer på böcker var en lämplig form av program i en ungdomsförening, eftersom medlemmarnas intresse på så sätt kunde riktas mot goda och bildande böcker och bokpresentationen var en ypperlig form av muntligt övning. Talarkonsten var viktig för Alkio, därför att han trodde att framtidens samhälle till en stor del skulle vara baserad på retoriska färdigheter. (Numminen 1961, s. 214-219.)

Antalet talarkonst- eller diskussionsgrupper var betydande, om än aldrig särskilt högt. I många ungdomsföreningar var det de mest begåvade medlemmarna som deltog i diskussionsgruppernas verksamhet. År 1895 fanns det 81 ungdomsföreningar, bland vilka det fanns 14 talarkonst- eller diskussionsgrupper (17 %). År 1896 var de respektive siffrorna: 105 ungdomsföreningar, 27 diskussionsgrupper (26 %), och 1905: 526 ungdomsföreningar, 45 diskussionsgrupper (9 %). (Numminen 1961, s. 414.)

En likadan talarutbildning var allmän i den finska nykterhetsrörelsen och sannolikt även i alla de andra nordiska länderna. En studie (Pakka 2001) av två nykterhetsföreningars verksamhet i Tammerfors visar att talarutbildningen ingick i bådas repertoar enligt samma linjer som i ungdomsföreningarna. Medlemmarna behövde aktivering och föreningarna

behövde funktionärer, talare och föreläsare. Föreningsbiblioteken erbjöd källor till talen och föreläsningarna. De flesta av talarkonst- och diskussionsgrupperna var kortlivade, men de återupptogs efter en paus om och om igen, vilket visar att de behövdes.

Också inom arbetarrörelsen idkades talarkonst- och diskussionsövningar. Finlands Socialdemokratiska Parti organiserade agitationskurser, där också diskussionsövningar ingick (t ex Kansan Lehti 11.12.1902, s. 1). Diskussionsövningar organiserades även i lokalavdelningarna (t ex i Kymmene, se Työmies 11.3.1901, s. 3; i S:t Michel, se Työmies 4.5.1900, s. 2). Dessa övningar gav medlemmarna färdigheter att tala inför publik. Det var viktigt att öva upp sin vana att uppträda. I en handskreven tidskrift beskrevs det 1914 hur en brottare vägande 90 kg på brottningsmattan kan uppträda med kallblodig säkerhet, men när samma man högt borde läsa en berättelse eller en kort dikt vid lokalavdelningens veckomöte, faller han totalt samman: ”Händerna darrar när han håller pappret, rösten är ostadig och håller på att fastna i strupen.” (Cit. i Salmi-Niklander 2004, s. 114). Artikel publicerades i en handskreven tidskrift, vilket påminner om den nära kopplingen mellan handskrivna tidskrifter och spontant samtal. Sådana tidskrifter var vanliga inom såväl arbetarrörelsen som andra folkrörelser. De lästes högt på mötena och diskuterades fritt. Salmi-Niklander fäster uppmärksamhet också vid ”luftprotokollet”, som var en parodisk kommentar till det officiella mötesprotokollet, ett slags skuggsprotokoll. Det lästes högt vid mötena som en humoristisk del av programmet. (Salmi-Niklander 2004, s. 114.) ”Pladder” som skall nämnas i nästa kapitel i samband med Karvio bys aftonsällskap var en variant av luftprotokollet. Syftet var att göra mötena mindre allvarliga och locka medlemmarna att skratta och ta del i diskussionen. På arbetartidningen *Työmies*'s spalter förekommer termen luftprotokoll flera gånger i början av 1900-talet (t ex Työmies 30.4.1904, 5.10.1905, 23.11.1906, 24.11.1906, 27.3.1909, 2.11.1909).

Aftonsällskapet i Karvio by

Som en konkret dokumentation kan jag presentera ett protokoll från en liten grupp, Aftonsällskapet i Karvio by (*Karvion iltaseura*) som under första hälften av året 1917 samlades i en inlandsby i Egentliga Finland (Karvio by

i Karinais socken). Det fanns sju medlemmar i gruppen, unga män och kvinnor på omkring tjugo år, de flesta utan formell utbildning utöver folkskolan. Några av männen, såsom min frus morfar, Urho Kittilä, och hans bror hade gått i en ettårig jordbruksskola.

Det verkar som om gruppen följde de instruktioner som man hade fått från ungdomsföreningsrörelsens centralorganisation. Vid vart och ett möte följdes ett fast program med specifika funktioner för varje medlem. Både män och kvinnor tog sin tur som ordförande, sekreterare, talare o s v. Varje möte bestod av ett välkomsttal, läsandet av det förra mötetets protokoll, ett diskussionstema presenterat av en medlem och diskuterat av alla, deklamation av en dikt eller högläsning av ett prosastycke, samsång, ett formellt tal, ett improviserat tal och ”pladder”, vilket var en informell kommentar av det förra mötet, ofta med vild fantasi och humor. Diskussionstema varierade från egenskaper hos en mans fästmo eller vikten av slöjdhobby till de sociala problem som orsakades av ståndsskillnaderna. Då och då läste medlemmarna självförfattade dikter eller artiklar. Några av artiklarna hade publicerats i tidningar. Betydelsen av tidningar som källa för teman för diskussion, tal och högläsning kan omedelbart tydas ur protokollet. Dikter kan ha östs ur antologier, skolans läseböcker och populära årsböcker, album och almanackor samt handskrivna minnesalbum. (Protokoll från *Karvion iltaseura* 1917, Kittilä gårds arkiv, Koskis Å.I.)

Aftonssällskapet var aktivt bara under vårterminen år 1917. Det var en tid av politiska omvälvningarna i Ryssland, vilket direkt påverkade situationen i Storfurstendömet Finland. De politiska händelserna reflekterades till en del direkt i gruppens program, man talade t ex om revolutionens betydelse för Finland. Senare under året förhindrade kanske oroligheterna förorsakade av den ryska revolutionen och de inhemska problemen gruppen fortsatta verksamhet. Gruppens sammankomster kan dock ha haft långvariga positiva följdverkningar, t ex blev min frus morfar en framgångsrik politisk journalist och han skaffade sig ett stort privat bibliotek. Även hans bror blev politiskt aktiv på lokal nivå. När man kan tala, diskutera och konversera, är allt möjligt.

Är konversationen död?

Det råder en allmän uppfattning att traditionen med högklassiga och aristokratiska salonger avslutades med första världskriget. Man antar också att den ”preciösa” konversationen som idkades i salongerna numera är utdöd. Kanske finns det inte mycket att beklaga. Å andra sidan, såsom jag har försökt bevisa, finns det en kontinuitet mellan elitens konversation och konversationen i massamhället. Det måste lämnas till ett annat tillfälle att presentera hur konversationen i dess mera folkliga form bredde ut sig i allt vidare folklager under 1900-talet, när utbildningsmöjligheterna spred sig och tidskrifter, böcker och andra medier blev vardagliga, samt sällskapslivet blev månsidigare. När allt kommer omkring, tror jag att det finns mer civiliserad konversation nu än någonsin förr. Konversationen är fortfarande ett medel att bryta den enskilda människans isolering. Utbildnings- eller kunskapsnivån kan inte mera anses vara en tröskel i samband med konversationen, men beträffande stilen och beaktandet av de andra som tar del i konversationen kan det ännu finnas brister.

Hyväksytty julkaistavaksi 8.11.2011.

Källor:

- Aspelin-Haapkylä, Eliel: Aleksis Kiven “Seitsemän veljestä”. – Aika 1911, nr. 1.
- Bligh, Stanley: Keskustelutaito. Suom. Vihtori Lehtonen. Porvoo: WSOY, 1917. Orig.: The ability to converse.
- Burke, Peter: The Art of Conversation. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1993.
- Elmgren, S.G.: Läseföreningarnas betydelse. - Litteraturblad för allmän medbogerlig bildning 1854, pp. 184-189.
- Edström, Wilhelm: Arvet från bildningscirkeln. Minnesskrift till Kristianstads stadsbiblioteks 100-årsjubileum den 2 oktober 1961. Kristianstad 1961.
- Gottlund: Otava. I. Tukhulmissa 1831.
- Granfelt, A.F.: Det kristiliga lifvets vilkor och väsende. Helsingfors 1847-48.
- Habermas, Jürgen: Borgerlig offentlighet. Kategorierna ”privat” och ”offentligt” in det moderna samhället. Översättning Joachim Retzlaff. Lund 1984.

- Heyden-Rynsch, Verena von der: Europäische salons. Höhepunkte einer versunkenen weiblichen Kultur. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1995.
- Holmquist, Ingrid: Salongens värld. Om text och kön i romantikens salongskultur. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2000.
- Jacobsson, Roger: Typographic man. Medialandskap i förändring — Studier i provinsens tryckkultur. Stockholm 2009.
- Lilti, Antoine: Le monde des salons. Sociabilité et mondanité à Paris au XVIIIe siècle. Paris: Fayard, 2005.
- Morellet, André Abbé: De la conversation. I: L'art de la conversation. Anthologie. Préface de Marc Fumaroli. Paris: Classiques Garnier, 1997. S. 418-445.
- Mäkinen, Ilkka: "Nödvändigheten af Laina Kirjasto": Modernin lukuhulun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot. Tampere 1997. Diss.
- Mäkinen, Ilkka: P. U. F. Sadelin (1788-1858): präst, skribent och biblioteksman. Tammerfors 2000. (Finnish Information Studies 15.)
- Norrback, Märtha: "De högförnäma". Aurora Karamzin som förmedlare mellan aristokratiska salongsmiljöer i S:t Petersburg, Helsingfors och Paris. I: Nordisk salonkultur. En studie i nordiske skönander og salongmiljøer 1780-1850. Anne Scott Sørensen (red.). Odense: Odense Universitetsforlag, 1998. (Odense University Studies in Scandinavian Languages and Literatures; vol. 38). Pp. 117-146.
- Numminen, Jaakko: Suomen nuorisoseuraliikkeen historia I. Vuodet 1881-1905. Hki: Otava, 1961.
- Olsson, Björn: Den bildade borgaren. Bildningsstråvan och folkbildning i en norrländsk småstad. Stockholm: Carlssons, 1994.
- Pakka, Anna: Alkoholitonta ajanvietettä. Tamperelaisten raittiusyhdistysten Liiton ja Aamuruskon kirjastotoiminta vuosina 1885-1919. Pro gradu -työ. Tampereen yliopiston Informaatiotutkimuksen laitos. Tampere 2001.
- Pekacz, Jolanta T.: Conservative tradition in pre-revolutionary France. Parisian salon women. New York: Peter Lang, 1999.
- Saarenheimo, Eero: Suomalaisuutta rakentamassa. Helsingin Suomalainen Klubi 1876-1976. Helsinki 1976.
- Salmi-Niklander, Kirsti: Itsekasvatusta ja kapinaa. Tutkimus Karkkilan työläisnuorten kirjoittavasta keskusteluyhteisöstä 1910- ja 1920-luvuilla. Helsinki: SKS, 2004.
- Schauman, August: Från sex årtionden i Finland : levnadsminnen. Del 1. Ny, illustr. uppl.. Helsingfors 1922.
- Seppälä, Eila: Turun kaupunginkirjasto 1863-1963. Esivaiheita ja myöhempi kehitys. Turku 1963.
- Tegnér, Esaias: Tal vid skilta tillfällen af Esaias Tegnér. Tredje bandet. Handlingar hörande till Prestmötet i Wexjö den 20, 21, 22 och 23 September 1836. Wexjö 1842.
- Tirranen, Hertta: Galant konversation och lärda mödor. I: Böcker och bibliotek. Bokvännens bok 3. Helsingfors 1969. Pp. 92-102.
- Werkko, Kaarle: Tietoja ja mietteitä kansa- ja lastenkirjastoista ynnä lukuyhdistyksistä ja luennoista vuoteen 1875. Jyväskylä 1879.
- Wirth, Johann Ulrich: System der speculativen Ethik: eine Encyclopädie der gesammten Disciplinen der practischen Philosophie. Concrete Ethik. Zweiter Band. Heilbronn 1842. (Tillgänglig via Google Books.)